

БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ ЯК КОНЦЕПЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті висвітлюється питання про першопричини виникнення концепції безпеки людини, її становлення та перспективи розвитку. Відзначається, що поняття безпеки сьогодні передбачає не лише необхідність захисту державних кордонів, але і забезпечення кожній людині свободи від страху і нужди та захист її гідності.

Ключові слова: безпека, безпека людини, права людини, право на розвиток, гуманітарна інтервенція, відповідальність за захист, Цільовий фонд ООН з безпеки людини.

Коптева Е. А. Безопасность человека как концепция международного права.

В статье освещается вопрос о первопричинах возникновения концепции безопасности человека, ее становление и перспективы развития. Отмечается, что понятие безопасности сегодня предполагает не только необходимость защиты государственных границ, но и обеспечение каждому человеку свободы от страха и нужды и защиту его достоинства.

Ключевые слова: безопасность, безопасность человека, права человека, право на развитие, гуманитарная интервенция, ответственность по защите, Целевой фонд ООН по безопасности человека.

Koptieva O. O. Human Security as an International Law Concept.

The article deals with the reasons for the rise of the human security concept, its evolution and prospects for the development. It is noted that security today presupposes not only the need to protect national borders, but also the need to ensure freedom from fear and freedom from want, and freedom to live in dignity for all people.

Keywords: security, human security, human rights, right to development, humanitarian intervention, responsibility to protect, United Nations trust fund for human security.

З моменту створення системи ООН і початку нової ери в науці міжнародного права минуло практично 70 років. За цей час на міжнародній арені відбулися значні зміни, але перед міжнародним співтовариством продовжують виникати нові загрози, що вимагає продовження пошуку дієвих механізмів забезпечення миру та безпеки, а також ефективних важелів впливу з метою дотримання державами їхніх міжнародно-правових зобов'язань.

Відповідно, зазначені зміни знаходять відображення у міжнародно-правовій доктрині, народжуються нові міжнародно-правові та міждисциплінарні концепції, деякі з яких знаходять широку підтримку, у той час як інші поступово її втрачають.

Однією з останніх концепцій є концепція «безпеки людини». Тривалий час вона привертала увагу вітчизняних та зарубіжних спеціалістів переважно у сфері міжнародних відносин – С. Н. Макфарлейна (S. Neil Macfarlane), Юн Фон Хона (Yuen Foong Khong), М. Воронюк, О. Сушка; економіки – Махбуб Уль Хака (Mahbub-ul-Haq), Амартія Сена (Amartya Sen), Є. Б. Ніколаєва, політології – Гері Кінга (Gary King) та інших наук.

Лише нещодавно ця концепція потрапила у сферу інтересів юристів-міжнародників. Серед дослідників, які займалися цим питанням, можна назвати: Б. фон Тігерштром (Barbara Von Tigerstrom), Г. Оберляйтнера (Gerd Oberleitner), Е. Ньюмана (Edward Newman), Б. Рамчарана (B. Ramcharan).

Концепція безпеки людини з позицій міжнародного права розглядається у контексті захисту прав людини і тісно пов'язана з такими концепціями, як право на розвиток, відповідальність за захист, гуманітарна інтервенція та ін.

У нашому дослідженні ми розглянемо питання про виникнення та становлення концепції безпеки людини з позицій міжнародного права, її зв'язки з іншими міжнародно-правовими концепціями та перспективи розвитку.

У другій половині ХХ ст. посилення уваги до питання про захист прав людини та усвідомлення цінності кожної людини вплинуло на те, що розуміння поняття безпека поступово змінилося. Безпека вже не розглядається суто як безпека держави, а як безпека кожної окремої людини. Водночас змістився акцент при оцінюванні небезпеки, і хоча зброя продовжує становити значну загрозу для міжнародного співтовариства, його основною турботою повинні стати, насамперед, життя та гідність людини. Таким чином, досягти безпеки можливо лише поступово, крок за кроком. І це є одним із основних завдань сталого розвитку.

Потрібно зауважити, що концепція безпеки людини з'явилася відносно нещодавно. У 1941 р. під час щорічного звернення до Конгресу Президент США Ф. Рузвельт виголосив відому промову «Чотири свободи» [1], в якій висловив надію на те, що у майбутньому в основу миру і безпеки у світі повинні бути покладені чотири основоположні свободи – свобода слова, свобода віросповідання, свобода від страху та свобода від нужди. Під свободою від страху він розумів скорочення різних видів озброєння, щоб жодна держава не могла здійснити акт агресії проти іншої держави, а під свободою від нужди – укладення таких економічних домовленостей, які би забезпечили належний рівень життя громадян у кожній країні світу.

Зазначена ідея знайшла відображення у Преамбулі до Загальної декларації прав людини, в якій зазначається, що високим прагненням людей є «створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху та нужди» [2].

І хоча швидко «в межах одного покоління», як сподівався Ф. Рузвельт, реалізувати зазначену ідею не вдалося, вона стала орієнтиром для подальшого пошуку належних механізмів забезпечення добробуту та мирного співіснування людства. Майже через півстоліття у контексті посилення уваги до питання про захист прав людини та усвідомлення цінності кожної людини ідея про свободу від страху та свободу від нужди лягла в основу концепції безпеки людини.

Важливість концепції безпеки людини для міжнародного співтовариства було визнано у 1994 р. у Доповіді Програми розвитку ООН [3]. У документі зазначається, що поняття безпеки тривалий час розглядалося як необхідність уникнення конфлікту між державами і захисту кордонів, однак для кожної окремої людини воно означає відчуття захищеності, а отже, включає в себе не лише необхідність запобігання та протидії певним катаклізмам, а й забезпечення щоденних потреб таких, як: зайнятість, охорона здоров'я, чисте навколишнє середовище тощо.

Характерними рисами концепції безпеки людини є: її універсальність, оскільки вона важлива для всіх людей без винятку, де б вони не проживали у розвинених країнах, чи у країнах, що розвиваються; взаємозалежність, оскільки наслідки її незабезпечення будуть відчутні в різних куточках світу, зокрема це стосується поширення хвороб, техногенних катастроф тощо. Крім того, її забезпечення легше досягти шляхом попередження, ніж через боротьбу з негативними наслідками, наприклад, надання первинної медичної допомоги та навчання планування сім'ї може вберегти від захворювання на СНІД. Зрештою у центрі концепції перебуває людина і пріоритет становить забезпечення саме її інтересів.

Таким чином, концепція безпеки людини є багатокомпонентною і включає в себе економічну, продовольчу, екологічну, особисту, політичну, суспільну безпеку та безпеку здоров'я, і передбачає захист від загроз, які існують постійно, та тих, що виникають раптово.

З метою практичної реалізації концепції у 1999 р. було засновано Цільовий фонд ООН з безпеки людини, який займається фінансуванням заходів, що вживаються ООН та іншими визначеними організаціями. До сьогодні фондом було втілено в життя 210 проектів у 85 країнах світу [4], зокрема у 2004 – 2007 рр. в Україні було реалізовано проект, спрямований на надання допомоги особам, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС [5].

У 2001 р. з метою підтримки та розвитку концепції безпеки людини було створено Комісію з безпеки людини під головуванням колишнього Верховного комісара ООН у справах біженців Садако Огата та нобелівського лауреата з економіки Амартія Сена. З 2003 р. роботу Комісії продовжила Консультативна рада з безпеки людини, що визначає загальні керівні принципи діяльності Цільового фонду ООН з безпеки людини, методи підвищення результативності проектів і заходів, а також шляхи сприяння розумінню концепції та прийняття її в усьому світі. Зрештою для реалізації концепції у 2004 р. було створено Групу з безпеки людини, що займається питаннями безпеки людини в контексті всіх видів діяльності ООН.

Незважаючи на значну прихильність до нової концепції, тривалий час не існувало загальновизнаного визначення поняття «безпека людини», що заважало її практичній реалізації. ООН доклала чималих зусиль для вирішення цього питання. Зокрема виробленню єдиного підходу до розуміння зазначеного поняття передували п'ять офіційних та неофіційних засідань Генеральної Асамблеї у період між 2008 р. та 2012 р., проведення численних консультацій державами – членами ООН та дві доповіді Генерального секретаря (64/701 від 8 березня 2010 р. [6] та 66/763 від 5 квітня 2012 р. [7]) [8].

10 вересня 2012 р. була прийнята резолюція Генеральної Асамблеї 66/290 [9], в якій поняття «безпека людини» визначається як «підхід для надання державам-членам допомоги із виявлення та вирішення масштабних та міждисциплінарних проблем, що стосуються виживання, засобів для існування та гідності їх народів». Концепція включає в себе право людей на свободу від страху та

нужди і передбачає вжиття відповідних всебічних превентивних заходів з метою зміцнення захисту та розширення прав і можливостей всіх людей і громад.

У документі наголошується на тому, що концепція не передбачає застосування сили чи погрози силою та вжиття примусових заходів і відрізняється від концепції відповідальності за захист та її реалізації. Втілення у життя безпеки людини повинно відбуватися на основі принципів та цілей Статуту ООН, зокрема поваги до суверенітету, територіальної цілісності та невтручання у внутрішні справи держав. Безпека людини не заміняє собою концепцію безпеки держави.

Водночас концепція безпеки людини не породжує нових міжнародних зобов'язань і повинна забезпечуватися, перш за все, на національному рівні, а завдання міжнародного співтовариства полягає у наданні підтримки урядам для посилення їх здатності реагувати на поточні та нові загрози. З цією метою передбачається розширення співробітництва і партнерства між урядами, міжнародними та регіональними організаціями і громадянським суспільством.

Визначення, викладене у резолюції, надало відповіді на низку питань, що тривалий час перебували у центрі дискусії щодо концепції безпеки людини, чітко окресливши межі її застосування з метою уникнення будь-яких зловживань і втручання у внутрішні справи держав. Було встановлено, що безпека людини належить до внутрішньої компетенції держав, а роль міжнародного співтовариства полягає у тому, щоб надавати допомогу у реалізації певних програм і налагодженні співробітництва для її забезпечення, що сприятиме безпеці держав і світу в цілому. Водночас було визнано, що концепція має важливе значення для міжнародного співтовариства і значний потенціал для розвитку.

23 грудня 2013 р. у третій доповіді [10] Генеральний секретар ООН окреслив здобутки у практичній реалізації концепції безпеки людини, отримані на національному, регіональному та міжнародному рівнях. З їх урахуванням та на основі резолюції 66/290 у липні 2014 р. Група ООН з безпеки людини підготувала Стратегічний план на 2014 – 2017 рр. з метою подальшого розвитку концепції [11].

У документі зазначається, що основними завданнями повинні стати, по-перше, визнання безпеки людини основним напрямом діяльності ООН, що означає розширення застосування цього підходу органами ООН і усвідомлення універсальності концепції та її значення для вирішення взаємозалежних загроз, що постають перед людьми у різних країнах та регіонах світу, і по-друге, розширення меж глобальної обізнаності про безпеку людини та активне використання підходу безпеки людини поза межами системи ООН.

Потрібно відзначити, що концепція безпеки людини здобула широке визнання на регіональному та національному рівнях.

Від самого початку найбільшими її прихильниками виступили Японія та Канада. Водночас розуміння ними концепції та методів її реалізації значно відрізняються. Як зазначає Н. Хінек (N. Hynek) [12], це можна пояснити тим, що позиції цих держав сформувалися на різному ґрунті, а саме різних методах управління та регулювання економікою, а також взаємодії між державним та недержавним секторами. І це важливо для розуміння універсальності концепції і власне того, що в її основі лежать не лише ліберальні цінності.

Провідну роль у становленні концепції в Канаді відіграло громадянське суспільство та неурядові організації, що боролися за вирішення різних проблем гуманітарного характеру, зокрема за захист дітей під час збройних конфліктів, використання легкої зброї, заборону застосування протипіхотних мін тощо. Зусилля, яких доклало громадянське суспільство, не виявилися марними, оскільки у 1997 р. була прийнята Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництво і передачу протипіхотних мін та про їхнє знищення [13]. І саме з урахуванням необхідності забезпечення насамперед фізичного захисту, а також захисту від порушень прав людини, особливо найбільш вразливих груп населення за надзвичайних обставин, відбулася поступова трансформація розуміння поняття безпека і виникла концепція безпеки людини, як необхідність забезпечення, перш за все, свободи від страху. У цьому контексті варто відзначити, що саме Канада виступала на підтримку достатньо спірної концепції відповідальності за захист. Так, у вересні 2000 р. канадським урядом було засновано Міжнародну комісію щодо інтервенції та державного суверенітету, що у 2001 р. підготувала доповідь «Відповідальність за захист» [14].

На відміну від Канади, в Японії провідну роль у сприянні концепції безпеки людини відігравав уряд, що прагнув зміцнити позиції держави на міжнародній арені, зокрема у сфері міжнародної безпекової політики, оскільки незважаючи на стрімкий економічний розвиток, її вплив на міжнародну політику був обмежений. Це можна пояснити тим, що відповідно до положень статті 9 Конституції Японії 1947 р. [15], держава відмовилася від війни як засобу реалізації свого суверенного права і з цією метою відмовилася від утримання власних збройних сил.

Свою чергою, це проливає світло на питання, чому в центрі японського бачення концепції безпеки людини знаходилася не свобода від страху, а свобода від нужди. А. Фукушіма зазначає, що різниця у визначенні поняття безпека людини виникла у зв'язку з усвідомленням західних держав своєї відповідальності за захист населення під час конфліктів, що виникли після завершення періоду Холодної війни, зокрема в Руанді, Дарфурі, на Балканах, в той час, як країни Азії спонукали зовсім інші причини [16]. Власне концепція з'явилася на тлі фінансової кризи в Азії, що дозволило Японії вийти з пропозицією забезпечення безпеки людини з позицій сталого розвитку і необхідності захисту найбільш вразливих груп населення.

Вперше у 1995 р. на концепцію безпеки людини звернув увагу прем'єр-міністр Мураяма Томіті у своїй промові до п'ятдесятиріччя з дня створення ООН, відзначивши, що вона передбачає повагу до прав людини та захист всіх жителів землі від бідності, хвороб та насильства. У 1998 р. тодішній міністр закордонних справ Японії Кейдзо Обуті наголосив на значенні концепції безпеки людини у своїй промові «На шляху до побудови світлого майбутнього Азії». Зокрема він зазначив, що XXI століття повинно стати століттям миру та добробуту, заснованому на повазі до людської гідності, а передумовами цьому є відродження економіки та забезпечення безпеки людини – концепції, що охоплює всі види загроз людському існуванню, життю та гідності і підкреслює важливість негайного реагування на них [17].

Японія заклала концепцію безпеки людини в основу своєї зовнішньої політики і тривалий час підтримувала її на міжнародному рівні, зокрема саме з її ініціативи та за фінансової допомоги було створено Цільовий фонд ООН з безпеки людини, про який йшлося вище.

Як Канада, так і Японія сприяли поширенню власного підходу до концепції безпеки людини серед інших країн. Так, з ініціативи Канади, Австрії та Норвегії у 1999 р. було створено Мережу безпеки людини, що об'єднала 12 країн з метою підтримки розвитку концепції у національній та міжнародній політиці, зокрема в рамках ООН та у співпраці з науковим та громадянським суспільством. Членами мережі є Австрія, Чилі, Коста-Рика, Греція, Ірландія, Йорданія, Малі, Норвегія, Панама, Словенія, Швейцарія та Таїланд. Південна Африка виступає спостерігачем [18]. Основну увагу організація приділяє питанням роззброєння, захисту жінок та дітей під час збройних конфліктів, поваги до прав людини та норм гуманітарного права, притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів тощо. Своєю чергою, у 2006 р. Японія разом із Мексикою заснувала неформальний форум «Друзі безпеки людини», що об'єднує держави – члени ООН з метою покращення розуміння концепції безпеки людини та налагодження співробітництва для вирішення конкретних завдань у таких сферах, як мир та розвиток, охорона навколишнього середовища, права людини, боротьба з організованою злочинністю та ін.

Що стосується регіональної співпраці, концепція безпеки людини відіграє вагомий роль у політиці безпеки, зокрема Європейського Союзу.

У 2003 р. була ухвалена Європейська стратегія безпеки, що заклала основу для Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. У документі була вперше проаналізована ситуація у сфері безпеки в Європі і визначені основні проблеми та сучасні виклики. Було визнано, що з метою забезпечення безпеки в ЄС необхідно долучатися до подолання, а також попередження глобальних загроз сучасності, зокрема – тероризму, розповсюдження зброї масового знищення, регіональних конфліктів, державної нестабільності, організованої злочинності.

У контексті прийнятого документа міжнародна дослідницька «Група з вивчення можливостей безпеки в Європі» під керівництвом М. Калдор займалася розробкою доктрини безпеки людини для Європи і підготувала для Верховного представника ЄС зі спільної зовнішньої політики та політики безпеки Барселонський та Мадридський звіти, у 2004 р. та 2007 р. відповідно [19], [20]. У них запропоновано внести зміни до стратегії безпеки ЄС, зробивши наголос на безпеці людини, а не на безпеці держав, оскільки концепція відповідає інтересам кожного і передбачає свободу людини від основних небезпек, включаючи забезпечення фізичного захисту, надання матеріальних гарантій та свободу волі, а також захист від міжнародних злочинів.

У 2008 р. були підведені перші підсумки виконання стратегії безпеки ЄС. У Звіті про запровадження Європейської стратегії безпеки [21] зазначалося, що за допомогою ряду унікальних інструментів ЄС сприяє підвищенню рівня безпеки у світі, зокрема, працюючи над безпекою людини шляхом зниження рівня бідності та нерівності, підтримки належного управління та захисту прав людини, сприяння розвитку та вирішення першопричин виникнення конфліктів і виступає найбільшим фінансовим донором для країн, що потребують допомоги.

З 2009 р. Спільна зовнішня політика та політика безпеки ЄС визначається на основі положень Лісабонського договору. При цьому ЄС продовжує підтримувати концепцію безпеки людини і активно

долучається до проектів із надання гуманітарної допомоги та співробітництва у сфері розвитку.

Виходячи з проведеного аналізу, можна стверджувати, що після двадцяти років широкого обговорення, концепцію безпеки людини було визнано урядами на національному та регіональному рівнях, а також громадянським суспільством та системою ООН. Вона виникла у зв'язку із переосмисленням специфіки загроз сучасного світу і необхідністю пошуку нових методів боротьби з ними. При цьому її становлення відбувалося поступово і на основі практики.

Варто також відзначити, що концепція безпеки людини виникла на етапі розвитку міжнародного права у напрямі до ціннісно-орієнтованого світу та у зв'язку з переосмисленням ролі і місця держави та людини у міжнародному правопорядку. Вона відображає позицію, відповідно до якої безпека держави повинна розглядатися у контексті захисту від різних загроз кожної окремої людини. Як зазначає Г. Оберляйтер, вона покликана утвердити думку про те, що «кінцевим бенефіціаром безпеки є швидше людина, а не держава; і що для людини насправді важливо бути захищеною у щоденному житті, мати засоби для існування та зберегти свою гідність» [22, с. 72].

Концепція безпеки людини переплітається і частково збігається з положеннями про захист прав людини і нормами гуманітарного права, але вона є ширшою, міжгалузєвою і власне міждисциплінарною. Вона акумулювала сучасні погляди на взаємозалежність між необхідністю захисту прав людини, сталим розвитком та забезпеченням миру і має важливе значення для досягнення стабільності у світі.

Список використаних джерел:

1. Roosevelt F. D. Four freedoms speech / F. D. Roosevelt // Annual Message to Congress on the State of the Union. – June 1, 1941 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fdrlibrary.marist.edu/pdfs/fftext.pdf>
2. The Universal Declaration of Human Rights / U.N.Doc. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/en/documents/udhr/>
3. Human Development Report 1994 / United Nations Development Programme. – Oxford University Press, 1994. – 226 с.
4. Human Security Unit Strategic Plan 2014 – 2017 // UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.unocha.org/sites/dms/HSU/HSU%20Strategic%20Plan%202014-2017%20Web%20Version.pdf>
5. Helping individuals address their fears, problems and risks in Chernobyl-affected communities : Project Summary // UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.unocha.org/sites/dms/HSU/Outreach/Ukraine/Ukraine%20134%20FINAL%20TEMPLATE.pdf>
6. Human security : Report of the Secretary-General of 8 March 2010 / U.N. Doc. A/64/701 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/64/701
7. Follow-up to General Assembly resolution 64/291 on human security : Report of the Secretary-General / U.N. Doc. A/66/763 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/66/763
8. History of the United Nations Trust Fund for Human Security // UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.unocha.org/sites/dms/HSU/Background%20on%20the%20UNTFHS.pdf>
9. Follow-up to paragraph 143 on human security of the 2005 World Summit Outcome : Resolution adopted by the General Assembly on 10 September 2012 / U.N. Doc. A/RES/66/290 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/66/290
10. Follow-up to General Assembly resolution 66/290 on human security : Report of the Secretary-General of 23 December 2013 / U. N. Doc. A/68/685 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/68/685
11. Human Security Unit Strategic Plan 2014 – 2017 // UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.unocha.org/sites/dms/HSU/HSU%20Strategic%20Plan%202014-2017%20Web%20Version.pdf>
12. Hunek N. Human Security Assemblages: Transformations and Governmental Rationalities in Canada and Japan / N. Hunek. – University of Bradford. – 2010. – 389 p.
13. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництво і передачу протипіхотних мін та про їхнє знищення від 18.09.1997 // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_379

14. The Responsibility to Protect : Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty // International Coalition for the Responsibility to Protect Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>
15. The Constitution of Japan // Prime Minister of Japan and His Cabinet Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html
16. Fukushima A. East versus West? Debate and convergence on human security // Human Security in East Asia: Challenges for Collaborative Action. – Routledge. – 2008. – P. 46 – 60.
17. Obuchi K. Toward the Creation of A Bright Future for Asia / K. Obuchi // Policy speech. – December 16, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mofa.go.jp/region/asia-paci/asean/pm9812/policyspeech.html>
18. Human Security Network / Permanent Mission of Austria to the United Nations Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bmeia.gv.at/en/austrian-mission/austrian-mission-new-york/austria-in-the-un/human-security-network.html>
19. A Human Security Doctrine for Europe: The Barcelona Report of the Study Group on Europe's Security Capabilities // Council of the European Union Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/solana/040915CapBar.pdf
20. A European Way of Security : The Madrid Report of the Human Security Study Group comprising a Proposal and Background Report // London School of Economics and Political Science Digital Library [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.lse.ac.uk/40207/1/A_European_Way_of_Security%28author%29.pdf
21. Report on the Implementation of the European Security Strategy of 11 December 2008 // Council of the European Union Official Web-Site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/reports/104630.pdf
22. Oberleitner G. The OSCE and human security / G. Oberleitner. – Security and Human Rights. – Volume 19. – 2008. – Issue 1. – P. 64 – 72.

** Коптєва Олена Олександрівна – кандидат юридичних наук, головний консультант відділу європейського права та міжнародної інтеграції Інституту законодавства Верховної Ради України.*